

УДК 342.31

*Анатолій Євгенійович Шевченко,
начальник кафедри теорії та історії держави і права
Донецького юридичного інституту МВС України,
доктор юридичних наук, професор*

*Олег Станіславович Туренко,
старший викладач кафедри теорії та історії держави і права
Донецького юридичного інституту МВС України,
кандидат філософських наук*

РОЗПОДІЛ ВЛАД І ПОВНОВАЖЕНЬ У СЕРЕДНЬОВІЧЧІ: ЄВРОПЕЙСЬКЕ ПІДГРУНТЯ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА І ЛЮДСЬКОЇ ГІДНОСТІ

У європейській цивілізації право захищати свою гідність і свободу здобути великими зусиллями та жертвами не одного покоління людей. Одним з інституційних механізмів цього права став принцип верховенства права, який як інтелектуальна традиція затвердився на Заході в добу Середньовіччя [1, с. 25]. Відправним пунктом осмислення і початком затвердження принципу верховенства права стали події «папської революції» (Г. Берман) в епоху, коли були зроблені перші кроки з руйнування холізму середньовічної ментальності й юридичного оформлення поділу повноважень світської і духовної влади. Щоб глибше усвідомити відправні аксіологічні параметри традиції верховенства права і виявити юридичні інститути захисту людської гідності, що практично затверджуються завдяки цьому принципу, нам слід зробити історико-юридичну розвідку щодо затвердження розподілу владних повноважень у Середньовіччі.

У дослідженні цього питання автори будуть спиратися на праці С. Аверінцева, Г. Бермана, О. Гюффе, Г. Денцера, Л. Дюмона, Е. Жильсона, Г. Майорова, У. Маца, А. Погоняйло, Г. Рауша, М. Суїні, Б. Таманаги та ін.

Зсув Середньовіччя у бік розщеплення світоглядного синкретизму та утвердження права на існування унікального і вільного індивіда, яскраво проявився у розподілі влади та повноважень на світську і духовну. У своїй концептуальній основі «папська революція» ґрунтувалася на новозавітному концепті — насамперед на заклику Ісуса Христа: «Богу — богове, а кесарю — кесарево» (Мк. 12:17); на Августинівській концепції двох градів: Божого (*civitas Dei*) і земного (*civitas terrena*) та Гелазієвій доктрині «двох мечів». Остання доктрина, на думку Л. Дюмона, проголошувала принцип «ієрархічної взаємодопомоги». Особливо яскраво це проявлялося у фрагменті тексту папи Гелазія: «...у справах, що торкаються суспільного порядку, церковні ієрархи усвідомлюють, що імперська влада дарована Тобою зверху, і самі будуть покарані Твоїми законами, адже страшить їх у мирських справах виявитися противниками Твоєї волі». Тобто, як зауважує французький вчений, священнослужитель підкоряється царю у земних справах, котрі торкаються суспільного порядку і, таким чином, розмежовується *auctoritas* духовенства і *potestas* царів [2, с. 90–91].

Гелазієвська доктрина була осмислена світською владою як можливість включення ідеї «двох мечів» у площину нової християнської імперії, на кшталт візантійського цезаропапізму. Такі амбіції оцінювалися ідеологами світської влади в межах старозавітних текстів — як «Новий Ізраїль», яким мусить правити новий Давид. Отже, Старий Заповіт став основою сакралізації світської влади, тексти якого проголошували, що витокami мудрості царів є люд-

ський досвід і роздуми, які надані йому Богом. Ці здібності передавалися по крові обрядом королівського помазання (*onction*). Поєднуючись, вони розширювали межі уявлення про сакральну природу світської влади, яка отримувала Божу благодать. Завдяки такій концепції світська влада прагнула підкорити собі духовну владу, що реалізувалося у домінуванні імператорів і королів у X–XI ст. над єпископами і частково над папами. Це сприяло втраті авторитету церкви, політичної й духовної цілісності Західного світу.

Кинув прямий виклик амбіційним прагненням і принципу священної суті світської влади Григорій VII. На думку Ч. Тейлора, григоріанські реформи (їх основні декларації — *Dictatus Papae*) ставили за мету встановлення уявлення про «режим, в якому люди підпорядковувалися б владі, що ставить повноту справедливості собі за приклад» [3, с. 387]. З цією метою необхідно було концептуально виявити необхідність розподілу функцій, прав та визначення засобів їх реалізації, які повинні бути юридично закріплені між світською і духовною владою.

Спираючись на Августинову доктрину гріховності світської влади і теорію «вселенського правління» (*regnum uneversale*) Апостольського престолу, Григорій VII осудив та звинуватив світських правителів у віроломному прагненні захоплення влади, в її первісній гріховності. У цьому сенсі пантіфік в одному зі своїх листів риторично запитує: «...кому не відомо, що королі та герцоги походять від людей, які не знали Бога і які гординою, грабунками, зрадою, вбивствами — одне слово, всіма можливими злочинами, — за підказкою Диявола, який владарює на цьому світі, зі сліпою жадобою і бридкою пихою, прагнули запанувати над своїми ближніми, себто над рівними їм людьми?» [4, с. 193].

Відтак Григорій VII започаткував основоположні принципи теорії папської теократії. Згідно з «*Dictatus Papae*» тільки римський понтифік отримує універсальну юрисдикцію. Він один, згідно з вимогами часу, може видавати нові закони, ставити і позбавляти повноважень єпископів, і навіть носити знаки імператорської гідності; жоден закон і жодна книжка не можуть розглядатися як канонічні без ухвали папи; всі представники світської влади повинні підпорядковуватися папі, йому належить право позбавляти влади імператора і королів, він один може оспорювати будь-яке переконання і не може бути судимий судом смертних. Особливої уваги потребує п. 20, який проголошує, що «ніхто не має права покарати особу, яка просить захисту в Апостольському престолу» [5, с. 236–237]. Отже, Григорій VII проголосив суприматію (верховенство) духовної влади та особи папи, визначив її повноваження, які спираліся на волю Бога та волю представників громад Божого народу, ієрархів церкви, які вибирали зі свого кола пантіфіка, а також визначив принцип прямого духовного підпорядкування індивіда церкві.

Слід зазначити, що суприматія церкви над світською владою визначалася не повним поглинанням та підпорядкуванням останньої першій, а ієрархічним розподілом функцій влад. Для обґрунтування цього використовувалася римська імперська традиція, яка поділяла поняття «влада» за обсягом могутності — *auctoritas* як безумовна влада верховного правителя і *potestas* — та влада, яку він поділяє з магістрами. Тобто статус *auctoritas* закріплювався за церквою, а повноваження *potestas* віддавали світській владі. Отже, особа монарха отримала напівсакральний статус, його влада була обмежена церемонією коронації, що здійснювалася духовною владою, та чіткою функцією — бути поруч із магістрами (ієрархією феодалів) гарантом миру та вершителем справедливості.

Водночас «*Dictatus Papae*» стала відправним пунктом розвитку канонічного права у Західній Європі. Варто зазначити, що на відміну від загальнохристиянського (церковного) права, що мало глибокі історичні корені [6, с. 145–149], канонічне право католицизму у своїй основі формувалося як адміністративно-управлінське право. Воно чітко визначало владні повноваження та функції духовних чинів. Влада голови церковної ієрархії — римського папи, була обмежена правовими межами. Один з основоположних конституційних принципів церкви в XII ст. вимагав, щоб претендент на посаду папи отримував свої повноваження не через своє висвячування на сан (*potestate ordints*), а через юрисдикцію (*potestate jurisdictionis*). Його право

вирішувати доктринальні суперечки впливало не з його високих духовних якостей, а лише з його юрисдикції як вищої урядової особи церкви. Отже, канонічне право чітко розмежовувало процес висвячення у сан та юрисдикцією папи. Щоправда, починаючи з середини XIII ст., папи (Інокентій IV, Боніфаций VIII) обґрунтували своє право на *plenitudo potestatis* — у сучасному розумінні абсолютний суверенітет. Зміст цього терміна роз'яснював канонік XIV ст. Е. Колонський, який трактував *plenitudo potestatis* як «незалежну та самомотивовану владу», якою володіє лише Бог і папа [7, с. 260].

Втім, *potestas* папи обмежувалося самим способом його обрання, так само як і підлеглих йому єпископів, абатів та інших посадових осіб церкви. До XI ст. обрання папи значною мірою перебувало під контролем імператорів і королів. З 1179 р. III Латеранський собор надав право вибору пап виключно кардиналам церкви. 27 канонів собору визначали механізм обрання майбутнього папи — було необхідно позитивне рішення 1/3 голосів присутніх кардиналів. Цей канон діє донині, але встановлює більшість у 2/3 голосів плюс один [8, с. 126]. Тут слід згадати, що кардинали входили до постійно діючого дорадчого органу — Сенату (в подальшому Консисторія), який де-юре обмежував папський абсолютизм і гармонізував інтереси та імперські уявлення папи з інтересами представників корпорації (громади).

Право вибору папи не було єдиним «конституційним» правом і механізмом впливу на пантіфіка членів Консисторії. Не менш значущим для гармонізації інтересів суверена і корпорації були ще дві канонічні норми. По-перше, право скидання папи через ересь та марнотратство церковної власності, яке у XII ст. було доповнене теорією Гугучіо, за якою папу можна судити і скинути за злісне перелюбство, грабіж, богохульство або інший злісний злочин, яким папа зганьбить Церкву. Останній тезис розширився у XIII ст. у друге право Консисторії: якщо папа чинить дію або видає закон, який суперечить «загальному стану» (*generalis status ecclesiae*) Церкви, її загальному добробуту або суспільному ладу, то він повинен бути усунений від вищої влади [9, с. 209]. Розглядати можливу гріховність папи (всіх ієрархів церкви), поряд із Консисторією, мав право утворений в 1198 р. судовий орган — *Poenitentiarius Papae* (Папський Пенітенціарій) [8, с. 162].

Важливим чинником обмеження *imperium* папи була також складність самої церковної системи управління, її розгалужена бюрократизація, ієрархічні принципи самокерування і поділ на повноваження. Такі внутрішньоцерковні принципи кардинально відрізнялися від феодалної традиції відданості Середньовіччя і спиралися на визначені канонами владні права та обов'язки сторін, залежно від статусу в ієрархії церкви. Бо хоч всі єпископи, глави орденів, вступаючи на посаду, складали присягу на вірність папі та затверджували всі свої рішення схваленням понтифіка, все ж визначалися канонами як окремі суб'єкти, наділені правами. Кожний такий суб'єкт мав свою визначену сферу влади, яка мінімально повторювала *imperium* пап на місцях. Щоб не порушувати сакральні норми канонічного права та зберегти ієрархічну цілісність церкви римським понтифікам доводилося зважати на інтереси єпископів, які представляли окрему громаду вірян.

До цього слід додати, що єпископи, абати монастирів через своє представництво в соборних капітулах відстоювали і впроваджували рішення, необхідні своїй корпорації. Така традиція ґрунтувалася на запозиченій із римського права максимі: «Що стосується всіх, має розглядатися і схвалюватися всіма». Ця максима стає нормою канонічного права. Гугучіо називав духовників, які її не дотримувалися, «неславниками» (*turpis*), бо «ганьбою є розбіжності й різнодумство в управлінні, в корпорації, в колегії» [10, с. 260]. Відтак згадана максима ідеально обмежувала одноосібне рішення понтифіка і ставила останнього в процедурні обов'язки здійснювати обговорення, знаходження християнської злагоди з ієрархами церкви.

Таким чином, у Середньовіччі (в канонічному праві) закладаються основи теорії правових обмежень — визначених канонічними нормами повноважень автономних суб'єктів єдиної духовної організації. Така теорія співіснувала з іншим культурно-правовим запозиченням

імператорського Риму — існуванням суворої владної ієрархії з традицією обов'язкового виконання рішень, що виходять від верховної влади. Згадані традиції — правове обмеження та обов'язковість виконання рішень — ґрунтується на принципі законності, яка у тодішній час визначалась як вища сила закону — принцип верховенства права. Вища сила закону, принцип законності в цілому стають ключовими принципами влади Церкви, підґрунтям папської теологічної держави.

Означені межі повноважень Апостольського престолу в канонічному праві надали можливість означити критерії взаємовідношень вищих та підлеглих, корпорації та особи в Середньовіччі. Ці критерії стають дієвими цінностями для наслідування, у межах яких формувалися принципи соціально-політичного життя у XII–XIII ст. Світська влада не могла нехтувати вищими церковно-канонічними еталонами, і формувала правову базу національних монархій на їх прикладі. Спираючись на канонічне право і відроджену римську правову традицію, королівська влада сформувала доктрину державного інтересу — загального блага (*status rei publicae*, або *status regni*). Остання трактувала державу як велику корпоративну спільність, на чолі якої стояв суверенний правитель, котрий не мав над собою нікого, крім Бога і права.

Концепт загального блага надав світській владі окрему, автономну функцію влади, статус «публічної влади». Головним знаряддям цієї функції стає теорія королівського правосуддя, згідно з якою король вершить суд на землі по образу Бога (*rex imago Dei*). Така теорія отримала своє практичне розповсюдження з середини XIII ст. Під впливом отримання функції правосуддя змінюється і зміст світської влади. Вона, за зауваженням А. Хачатурян, починає позначатися термінами «...*admimstratio* — влада факту управління (адміністрація) або *dominium utile* — влада корисна, що використовується належним чином, в силу тих прав, що персонально належать їй, але не для власних особистих цілей» [11, с. 21].

Адміністративно-судова влада короля брала на себе обов'язок земного служіння християнській спільності. Сакрально закріплювалася влада короля та його повноваження урочистою присягою під час церемонії вступу на престол. Така присяга надавалася під контролем Церкви і визначала обов'язок короля дотримуватися вже існуючих і майбутніх церковних та світських законів [1, с. 29–30]. Це затверджувало традиції верховенства права і на деякий історичний час, до періоду оформлення абсолютистських держав, синхронізувала відносини світської та духовної влад.

Підсумовуючи, мусимо зазначити, що григоріанська реформа й подальше утвердження канонічного права почали формувати у Середньовіччі основні принципи й інституції поділу влади на духовну і світську. До того ж вони виробили і затвердили механізми обов'язкового виконання закону, принципи протидії деспотії, що втілювалися у традицію дії верховенства права. Це спонукало до відповідальності світську владу, раціоналізувало теорію служіння «загальному благу» й окреслювало межі повноважень влади короля, який мусив узгоджувати свою діяльність із законними межами свободи колективів й окремого індивіда. Відтак у Середньовіччі затверджується концепція публічної, відповідальної влади, яка має визначені законні повноваження та функції, і мусить бути корисною для християнської громади рівних. Обидві влади брали на себе обов'язок (через правосуддя, законну справедливість) гарантувати захист індивідуальної гідності всім підданим, виконувати визначені ними повноваження.

Список використаних джерел

1. Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія / Б. Таманага ; пер. з англ. А. Іщенко. — К. : Києво-Могилянська академія, 2007. — 208 с.
2. Дюмон Л. Модифицированный взгляд на наши истоки: христианские начала современного индивидуализма / Л. Дюмон // Ретроспективная и сравнительная политология. Публикации и исследования. — М. : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. — Вып. I. — С. 76–104.

3. *Тейлор Ч.* Секулярна доба. Книга перша / Ч. Тейлор ; пер. з англ. — К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2013. — 664 с.
4. *Лінч Дж.* Середньовічна церква. Коротка історія / Дж. Лінч ; пер. з англ. В. Шовкуна. — К. : Основи, 1994. — 492 с.
5. *Папа Григорій VII.* Dictatus Papae / Папа Григорій VII // Антологія мирової правової думки : в 5 т. — М. : Мысль, 1999. — Т. II. Європа: V—XVII вв. — 829 с.
6. *Марченко М. Н.* Філософія права: курс лекцій : в 2 т. / М. Н. Марченко. — М. : Проспект, 2011. — Т. 2. — 552 с.
7. *Себайн Дж. Г.* Історія політичної думки / Дж. Г. Себайн, Т. Л. Торсон ; пер. з англ. — К. : Основи, 1997. — 838 с.
8. *Гергей Е.* Історія папства / Е. Гергей. — М. : Республика, 1996. — 463 с.
9. *Берман Г. Дж.* Право і революція. Формування західної традиції права / Г. Дж. Берман ; пер. Т. Бенько, О. Межівікіної, Н. Соколовської ; наук. ред. Н. Толкачової. — К. : IRIS, 2001. — 652 с.
10. *Гофф Ж.* Цивілізація середньовічного Заходу / Ж. Ле Гофф ; пер. з фр. ; общ. ред. Ю. Л. Бессмертного ; послесл. А. Я. Гуревича. — М. : Издательская группа Прогресс, Прогресс-академия, 1992. — 376 с.
11. *Хачатурян Н. А.* Король-сасге в просторстві взаимоотношень духовної і світської влади в середньовічній Європі (морфологія поняття влади) / Н. А. Хачатурян // Священне тіло короля: ритуали і міфологія влади / отв. ред. Н. А. Хачатурян ; Ін-т всеобщ. історії РАН ; МГУ ім. М. В. Ломоносова. — М. : Наука, 2006. — С. 19–28.

Шевченко А. Є., Туренко О. С. Розподіл влад і повноважень у Середньовіччі: європейське підґрунтя принципу верховенства права і людської гідності

У статті проводиться історико-правова розвідка формування відправних аксіологічних параметрів традиції верховенства права і виявлення юридичних інституцій захисту людської гідності, що затверджуються у добу Середньовіччя. Робиться висновок, що григоріанська реформа й наступне за нею утвердження канонічного права почали формувати основні принципи й інституції поділу влади на духовну і світську. До того ж вони виробили і затвердили механізми обов'язкового виконання закону, принципи протидії деспотії, що втілювалося у традицію дії верховенства права. Це спонукало до відповідальності світську владу, раціоналізувало теорію служіння «загальному благу» й окреслювало межі повноважень влади короля, який мусив коригувати свою діяльність із законними межами свободи колективів й окремого індивіда. Відтак у Середньовіччі затверджується концепція публічної, відповідальної влади, яка має визначені законні повноваження та функції, мусить бути корисною для християнської громади рівних. Обидві влади брали на себе обов'язок (через правосуддя, законну справедливість) гарантувати захист індивідуальної гідності всім підданим, виконувати визначені ними повноваження.

Ключові слова: Середньовіччя, верховенство права, канонічне право, законні повноваження.

Шевченко А. Е., Туренко О. С. Разделение властей и полномочий в Средневековье: европейские основы принципа верховенства права и человеческого достоинства

В статье проводится историко-правовое исследование формирования отправных аксиологических параметров традиции верховенства права и выявления юридических институтов защиты человеческого достоинства, утвержденных в эпоху Средневековья. Делается вывод, что григорианская реформа и последующее за ней утверждение канонического права начали формировать основные принципы и институты разделения властей на духовную и светскую. К тому же они утвердили механизмы выполнения закона, принципы противовеса деспотии, воплощающие в жизнь принцип верховенства права. Это побуждало к ответственности светскую власть, она рационализировала теорию служения «общему благу» и очерчивала пределы полномочий власти короля, который должен корректировать свою деятельность с законными границами свободы коллективов и отдельного индивида. Таким образом, в Средневековье утверждается концепция публичной, ответственной власти, которая имеет определенные законные полномочия и функции, и должна быть полезной для христианской общины равных. Обе власти брали на себя обязанность (через правосудие, законную справедливость) гарантировать защиту индивидуального достоинства всем подданным, выполнять определенные ими полномочия.

Ключевые слова: Средневековье, верховенство право, каноническое право, законные полномочия.

Shevchenko A., Turenko O. Distribution of power and authority in the Middle Ages: Europe is a basis of the rule of law and human dignity

In the article the historical and legal intelligence forming the starting parameters axiological tradition of rule of law and legal institutions identify protection of human dignity, which are approved by the Middle Ages. It is concluded that the Gregorian reform and the subsequent establishment of her canon law began to form the basic principles and institutions of separation of powers in the spiritual and secular. In addition, they have developed and established a mechanism to enforce the law, the principles of counterbalance despotism that tradition embodied in the actions of the rule of law. This prompted accountable secular power, it rationalized the theory of serving «the common good» and circumscribe the limits of the powers the king's power, who had to adjust their activities to legitimate boundaries of freedom and individual groups. Thus, in the Middle Ages the concept approved by the public, responsible government, which has certain legal powers and functions, and should be useful for the Christian community of equals. Both authorities take the responsibility — through justice, legal justice to guarantee the protection of individual dignity all his subjects, their authority to carry out certain.

Key words: Middle Ages, rule of law, canon law, lawful authority.